

СЛАВКО ГОРДИЋ

О СПОЈЕНИМ И НЕСПОЈИВИМ СУДОВИМА СТВАРАЊА И СТВАРНОСТИ

Доспевши до 144. стране романа *Послије забаве* Стеве Грабовца, награђеног НИН-овом наградом, прекореваш себе што ниси благовремено описао свој боравак у ауторовом Босанском Броду, градићу који је и главна сцена поменутог романа. Тамо си, наиме, приспео непосредно по окончању грађанског и верског рата у Босни и Херцеговини, с намером да, припомогнут Иваном Негришорцем и Војом Карановићем, представиш *Лейойис Мајнице српске* и укажеш на његов свесрпски духовни видокруг. Твоје пригодно (и нужно патетично) слово о књижевним додирима овог краја са *Лейойисом* било је, на сопствено ти чуђење, накнадно и отуд жалосније, дефектно већ и отуд што се тог часа ниси сетио Воје Чолановића, родом из Брода, писца којег си волео и о којем си и писао.

Роману ћеш се вратити, ако Бог да, у наставку ових забележака, а сад ћеш призвати у сећање само неколико утисака с тог необичног излета, које је ваљало на време спасти од полузаборава. Крив и себи и другима што ниси раније нашао времена и побуда за овај извештај, у којем, као свећа на ветру, само што није згаснуо и последњи пламичак, бележиш, ево, тек неколико стицаја и призора.

Путешествије до Брода је било драматично, па и ризично. Негришорац и возач Саша Кулић (преминуо прерано, пре неколико година) непрекидно су се спорили око избора маршруте. Како год, најчешће сте пролазили кроз муслиманска насеља, окићена заставама са белим љиљанима. Сви су вас гледали мрко, ћутећи на питања или вам намерно дајући погрешне информације о правцима, скретањима и раздаљинама. Особито су били мрачни погледи посматрача из инвалидских колица, вероватних бојовника из тек минулог рата. Страх је отац глади, нашалио си се надомак Брода

на рачун Карановића, који се беше мучке обрушио на некакве своје кифле и перече. Да вам стрепња није била неоснована, потврдила је у самом Броду и једна наставница, која своју сестру у недалеком насељу није могла видети годинама.

Све је у Броду било тихо и некако нестварно. Аветињска тишина је посебно привилеговала срушени мост на Сави, који је изгледао сновидно, као у каквој страхобајци, налик огромном тобогану чија косина сеже са средине реке до самог варошког плочника. Ниси, наравно, ни заслутио да иста судбина, за коју годину, чека око шездесет мостова у Србији.

Најтише је пак било у једном разреду, где на децим лицима није било ни трага ведрине својствене њиховом узрасту. Сетио си се својих школских дана у Гајдобри, средином прошлог века, кад су у разред често улазили мали месни или општински намештеници како би, по ко зна који пут, пописали децу палих бораца и жртава фашистичког терора. Спадао си у оне којима су рат преживела оба родитеља, па си стога осећао и некакву нелагоду. Сада, овде, у Броду, како ти рекоше, у сваком је одељењу двоцифрен број деце без једног или оба родитеља. Како време пролази све се више срамиш свог нехаја: толико си, деценијама, писао о којечему и којекме, остављајући поменуте и сличне призоре и осведочења без иједне речи.

*

Живот и књижевност, тако су Мирослав Егерић и Милош Јевтић 2007. насловили своју књигу разговора. Живот и литература, ако се добро сећаш, фигурирају као најшире тематске одреднице и у неким насловима Јаре Рибникар и Данила Киша. А поодавно ти је најближе и најдраже оно парадоксално, истовремено најпро страније и најпрецизније поимање песниковог места у подели рада: „Живот је моја специјалност”, каже Марина Цветајева.

Живот би, макар у овим (рецимо тако) документарно-књижевним белешкама, укључивао и читаоца, тим пре што га не мимоилази ни учена дефиниција дела као тројства *јисца-јџексиа-и-чи-јџаоца*. Читалац, бар у овом случају, допушта себи слободу да и писцу прилази и биографски, и аутобиографски, третирајући и аутора и штиво час као тему, час као повод за друге теме. Отуд ће и Грабовац, и Маринковић, и Великић, и Бабић бити у овим записима жртве комотног жанровског есејоморфизма и својеврсне хибридизације регуларних форми критичког израза, ако се ови измозгани појмови не свађају са умногоме другачијом природом градива на које се односе.

Већ си писао, пре коју годину, о значајним и драгим ти песницима из тзв. унутрашњости, који ни по чем не заостају за у свему привилегованом књижевном сабраћом из неколико наших великих градова, нити се пак дају сврстати у ону поетички и аксиолошки двосмислену скупину песника *села* и *са села*, на чијој видљивости је некад посебно настојао честити Драгиша Витошевић. Међу овим новим, друкчијим, били су и остали Раде Танасијевић из Дражевца код Обреновца и Томислав Маринковић из Липолиста крај Шапца, први од тебе млађи двадесет и једну годину, а други само осам. Никад се нисте упознали, осим посредно, преко писаних и усмених дојава и подстицаја Радивоја Микића и гдекоје њихове збирке с посветом и тек једног писамцета, негде затуреног.

О Томиславу Маринковићу си писао, с наклоношћу, у једном групном представљању неколико песника, а потом и у једној забелешци у књизи *Сјмо дана*. Непосредан повод данашњем запису је његова последња књига (*Штја о нама мисле анђели*, 2024) и Змајева награда Матице српске, оглашена пре неколико седмица, чијем уручењу лауреат, због болести, није могао присуствовати. (О нашим болестима, успут речено, недавно си у писму Гојку Ћогу, само упола шаљиво, мудровао како Руси кажу да неће оздравити онај ко се жали, а Италијани, циничнији, да ће нас једном заболети оно што нас никад није заболело, док резигнирани и разборити Монтењ вели како треба да будемо задовољни ако болест и здравље праведно поделе време.)

Не тражећи сад први свој запис о Маринковићу, интониран откривалачком радошћу, застајеш над оним другим, краћим, из *Сјмо дана* (датираним 12. априлом 2016), у којем, у једном маху, парафразом, дочараваш игриву „дескрипцију” којом ове песме сведоче како је подне за кратко застало у хладу липе, како се ветар као смушени геометар залеће преко чистине и насумице премерава сањива поља, или како чапља преводи на свој пискави језик мудрости света. Нису ти промакли ни тренуци у којима се Маринковићеве песме замишљено сневеселе, али и с неком тихом храброшћу „насмеју у лице ништавилу”. Закључио си како ти је, ипак, од свих рефлексивних и алузивних вишкова значења „ближи и дражи онај дах земље, воде и растиња, увек транскрибован инвентивном поетском сличицом, по правилу антропоморфном”.

И у новој књизи, дакако, неретко засветли – макар контекст и био сумрачан, без трага оног осмеха „у лице ништавилу” – топао и присан призор сеоског дана и године, попут оног у песми „Тачка”, где лето, анафором пет пута призвано, поетски пребива „у шапату

кедрова”, „у подераној свили предвечерја”, „у ружама на сунцу што / разређује њихову лепљиву крв у жилама”, „у убрзању поподнева”, „у сенци не дужој од женског стопала”, најпоследње и у (не више пиктуралној) „тачки између / мог срца у самоће”.

Превагнуће, ипак, драматичнији и тамнији говор. Јер, како би рекла Исидора, ниједна ситуација се не држи. Или, михизовски речено, не може се проћи мимо *крајњих њишана*. Поиздалека налик Брани Петровићу и његовој путањи од првотне виталистичке до потоње песимистичке фазе, Маринковић у новој књизи – уз данас безмало неизоставна (ауто)поетичка пропитивања – својим мотивско-афективним *скрећанјем унутра* продубљује доживљај света и узвисује домен и домет своје песничке речи до вечних тајни постојања и непостојања, тишине, сна и несанице, болести и смрти, али и љубави, оствариве или неоствариве као „пети елемент који означава / далеку везу човека и вечности”.

И тако, уместо целовитије интерпретације и каквог-таквог закључка, исписујеш за свог евентуалног читаоца тек наговор на читање последње Маринковићеве књиге, која није лишена првошње *љуйкости* његових свагде свежих и игровних поетских слика, али је богатија *драматичким* прозрењима како „живот почиње да мења правац” на путу „уз све окомиотије / степенице година”. Али и како, на привилегованом месту, у последњој строфи последње песме, том животу, и општем и своме, као, рецимо, у поезији Христића и Лалића, наш песник казује своје *га*: „Дрозд пева у шуми / као да никада нису постојали / тренуци и раздобља туге, / подвлачећи високим / деоницама гесло / да треба поднети све / и радовати се свему”.

*

„Неисторијско време”, како је Слободан Владушић именовао темпорални и мотивски простор и оквир твојих рефлексивно-поетских записа у књизи *После руба* (2020), могло би проћи и као особни знак догађаја-и-доживљаја опеваних у изразито *лирском* кључу Маринковићеве поезије.

Да, међутим, лирика може имати и *ејско* инспиративно-тематско извориште показује – после Бећковића, Нога и Ненадића – и *Пасја зима* Душка Бабића, објављена 2024. у Источном Новом Сарајеву, песничка збирка на чијем би крају могао стајати именик са неколико десетина херојско-мартирских топонима и антропонима. Нимало случајно, међу најскупљим речима су Србија и Русија, једна до друге, у химнично колико и жалобно интонираним строфама, где је у првој рефрен „Како је лепа Србија” (макар била и

„сирота, сама, дивља”), а у другој, на трагу Блока и Ујевића, „Волимо те” (макар „...спаса ни пута – нигде, / Ни за тебе, ни за нас”).

Има у ових шест циклуса (без „усиљености било које врсте”, како у поговору каже Душко Певуља) и других или друкчијих тема и тоналитета, завичајних, нараштајних и исповедних (попут оног незаборавног стиха „Сам као сонда на месецу” с почетка једног сонета), али се тебе најјаче доимају оне песме са углавном поодавно поетички обеснаженим печатом такозваних *колеktivних осећања*, овај пут махом оживелих на традицији пре горког неголи бунтовног патриотизма.

Тим поводом, присећаш се, самопрекорно, свог огледа у *Слањању времена* (1983) у којем си с надобудне висине довео у питање критичко „законодавство” Николе Кољевића. Сагласан с његовом смелошћу у преплитању књижевне с ванкњижевном проблематиком, савремене лирике с јуначком епиком, епике с етиком, етике с обрасцима културе, и тако даље, још смелије и далекосежније, а све са неоспоривим и саморазумљивим уверењем да „човек није књижевна појава, већ је књижевност људска ствар”, ипак се ниси сложио с његовим наглашено и безрезервно афирмативним ставом према традицији (која се, по скептичној слутњи другог једног критичара, тако често „из духа открића претвара у дух покрића”), као ни са његовим ставом да је епска перспектива *једини* пут превладавања кошмарне приватности модерне лирске позиције.

Уз ризично упрошћавање овако начете комплексне теме, закључујеш, можда и пребрзо, како би се Никола Кољевић, који је прерано и трагично напустио овај наш невесели свет, обрадовао песничко-поетичком лику Душка Бабића, колико и његовим књижевноисторијским огледима, од којих си, за сада, прочитао само онај, изврсни, о његошевском духу и слову Кочићевог лика и дела. Кад то већ допушта (ауто)биографски законик ових бележака, дописаћеш овде и своје запажање о данас ретком, лепом сагласју песника и научно-педагошког прегаоца какво оличава управо Душко Бабић, са својих досад објављених тринаест књига, дугогодишњим стажом професора и директора београдске Филолошке гимназије, те актуелног управника Српске књижевне задруге и председника Управног одбора Задужбине „Доситеј Обрадовић”.

*

Србија, вољена и лепа, и кад је „сирота, сама, дивља”, проживљава последњих неколико месеци опасну кризу, која те, распамећеног, наводи на двоумице о суштини и смислу ове кризе, као и на још мрачније помисли о *кризи смисла* – јер као да нисмо далеко од општег

слома ѿјомова (Винаверова реч) и *нереда вредносѿи*, како би Бошко Петровић, не без нијансе еуфемизма, именовао оно што други зову распадом вредности, инверзијом вредности или вакуумом вредности.

Прву задихану реченицу следи друга, не мање прегрејана, у којој кипиш од беса на наше декане и ректоре – ове друге на звезданој раздаљини од Унамуна и Владимира Ћоровића – али и на своје колеге, професоре и литерате, који, махом, умишљају некакву подсмешљиву надмоћ над политиком, чак и кад је она, више од себе саме, судбинско питање *ојсѿанка*, с којим се данас, нажалост, олако поиграва и добар део академског подмлатка, не домишљајући се како је, неретко, боље непријатељ добром и како се мењањем кулиса може срушити и само позориште.

Кад све не можеш да изблиза видиш, онда бираш коме да верујеш. Да је на делу побуна богатих и привилегованих, као да те околишно или изричито уверавају неки од упућенијих од тебе, попут Драгољуба Којчића, Владана Петрова, Мирјане Васовић и Нине Кршљанин. Али, као вишедеценијски просветни радник, знаш (и осећаш) поузданије и дубље од њих како је блокада основног, средњег и високог образовања дезоријентисала и готово парализовала више од петнаест годишта и тим нечувеним преседаном и нечијом демонском вољом смишљено *уѿрађеним кваром* заковала и, вероватно на дуг рок, онемогућила колико-толико нормално функционисање глобалног друштвеног и државног система и свих његових подсистема. Камо лепе среће да је ова твоја кукњава тек излив неизлечивог дефетизма једног десперадоса са свагда сумрачним предосећањем будућности!

Такозвана политика отежава повратак књижевним темама. Или га, напротив, управо налаже? Тако ти, рецимо, хајка на Милорада Додика с најавом хапшења и могућног атентата, коју усрдно подгревају Берлин и Беч, призива у сећање неке исказе Иве Андрића и Драгана Великића. Први је, у позним годинама радо боравећи у Словенији, слабо марио за суседну Аустрију и Аустријанце, за које, негде у *Свескама*, каже како је чудно коме смо се то тако дуго покоравали. А други, Великић, у *Бечком роману* (2024), на уста својих јунака, и/или, наратолошки речено, трагом „центра свести” ове романескне творевине, показује како је Аустрија „простор у којем је могућа свака гадост, простор који подноси све осим искренности”, „крематоријум за чисте душе”, где је, посебно, бечка Централна болница „легло корупције”, „клоака суревњивости и лицемерја”. То и такво „неразумно удруживање зла, консензус око зла”, бива тема и теза *Бечког романа*, чији актери различите етничке припадности општи (не)ред ствари и свој удес виде и именују, лајтмотивски, као нешто „типично аустријско”.

Колико знаш, у Великићевом роману око седамдесет одсто представљених збивања има стварну, аутобиографску подлогу. Биће да је сличан случај и са романом *Послије забаве* Стеве Грабовца, којем се напоскон враћаш, а на чијој последњој страници читаш ненасловљену напомену, штампану курзивом: *Поједини сејменџи ове љриче њемељени су на стварним догађајима и личностима. Све остало њлог је ауџорове маџије и књију љреба чииџаиџи као дјело фикције.*

Сагласан с белешком на стражњој корици из пера рецензенткиње Марије Пејић да је *Послије забаве* „роман о оцу, роман о злочину, роман о породици, роман о пријатељству, роман о одрастању, тотални роман”, ипак овим одређењима дописујеш и налаз да је ова замашна повест и својеврсни роман о роману, с лајтмотивским подсећањем да је и својим извориштем и својом природом приповедање недокучив феномен, вражије плетиво, те да баш „ништа у вези с писањем нису чиста посла”. Као што, рекли бисмо, нису чиста посла ни у везама писања и живљења, толико блиским да се они понекад и „поклапају”, творећи, по речима немачке песникиње Саре Киш, нешто што је „између осталог, лепо, други пут ужасно, али у целини апсурдно и без духа”.

Издвајајући овај пут из Грабовчевог „тоталног романа” оно што је темељено „на стварним догађајима и личностима”, или, још уже, оно што је по рецензенткињи *злочин* а по песникињи *ужас* и *ајсург*, застаћеш само на неким збивањима с почетка деведесетих у ауторовом завичају. У сувопарно сведеном попису тих збивања могло би се поћи од „мале касарне у Славонском Броду”, где почетком јесени деведесет прве „једва да је било стотинак војника”, које ће неупоредиво моћнија ХВО толико понижавати и злостављати да су они преживели помишљали „како је боље да се никад нису предали”. У Босанском Броду пак „за вријеме усташке окупације” било је „барем девет логора за које се знало”, те ће и нараторов отац преминути „од посљедица пребијања које је доживио у логору”. Врхунац зла, како у фактографској тако и у белетризованој равни приче, представља убијање више од двадесеторо деце и продаја њихових органа, при чему кључни актери монструозног бизниса остају непознати и некажњени. Јер, по речима једног од упућених а беспомоћних истраживача, „тактика уништавања трагова у овим случајевима је беспрекорна”, а „људи који стоје иза свега превише су моћни и богати да би дозволили и најмању грешку”.

И таман кад си наумио да – после читања језивих описа злочина и злочинаца – посегнеш за расправом Милослава Шутића о

„естетици ризичних призора” у Андрићевим романима и приповеткама – у истом јутру (19. јун ’25) налазиш у новинама вест о смрти драгог и умног естетичара, критичара и антологичара, знаног ти из дана ране младости. Неочекивана колико и немила потврда Грабовчеве тврдње да „ништа у вези с писањем нису чиста посла”!

*

Злочине, као и освету једном од злочинаца, Грабовац описује не без андрићевске свести о ризику нарушавања „мере односа естетског и анестетског”, како би рекао Шутић, који, тим поводом, помиње Андрићеву муку с „ризичним призорима” и, посебно, с реакцијом понеког читаоца и критичара на опис набијања на колац сељака Радисава у роману *На Дрини ћуџија*. Доживевши у вези с поменутиим призором „праву, не само стваралачку, већ и егзистенцијалну драму”, Андрић (у разговору с Љ. Јандрићем), признајући да је реч о нечем што је уистину „тешко”, додаје: „Само да знате: нису писци ти који измишљају страву и ужас на овоме свету.” У истом разговору помиње и како је по савету неких пријатеља написао и нешто блажу верзију да би, потом, настала права драма: „Нисам могао ни да спавам ни да једем, па сам остао при своме.” Дакако, није му „било пријатно” кад је, у антикварници, на маргини примерка свог романа, назван „грозним човеком”. Разговор ће се завршити безмало онако како је и почео: „Али, шта ћете, свирепости је било свугде, ја је нисам измислио.”

Док исписујеш ову страницу о злу и свирепости, с њиховим легендарно-архетипским присенком, далекоменним ракетама се дописују Израел и Иран, у Гази хиљаде деце гину од граната и скапавају од глади, жеђи и болештина, на међи Русије и Украјине већ четврту годину букти братски рат, при чему, авај, претежни део света као да се већ помирио с тзв. ескалацијом постојећих сукоба до самог прага новог светског рата. Присећаш се како је, после оног Другог, Адорно устврдио да после Аушвица (а ми бисмо додали Јасеновац и Пребиловце) нико више неће писати лирику. Колико је добро што се ово предвиђање о крају лирике није обистинило, толико је, и више, болно изневерење наде да се не могу поновити зла налик онима у највећем логору смрти. Да могу, и да се увелико понављају, потврђују како поменута разглашена бојишта и стратишта, тако и свеколика *наџа*, укључујући и Грабовчева, осведочења о зверствима из деведесетих, која као да остају испод радара великих светских осматрачница.

О злу – *натуралном* (*malum physicum*), *моралном* (*malum morale*) и *метафизичком* (*malum metaphysicum*) писали су многи – од

Св. Тихона Задонског, преко Жоржа Батаја и Емила Сиорана, до нашег Андрића и Богољуба Шијаковића. Понеки међу њима, попут Бошка Петровића, чијег су оца убиле усташе, као да долазе до закључка да је злочин неисказив, јер подразумева „убиство” самог језика. Слично осећање немогућности рационалног поимања нечовештва, које паралише свест Петровићевог јунака над големим сремскомитровачким стратиштем (*Певач*, 1979), прожима, усуђујеш се да кажеш, не само сваког читаоца Грабовчевог романа него и наше неизбежно суочење с начелном нерешивошћу загонетке зла и злочина како у књижевним тако у историјским творевинама толиких тумача прошловековног и овековног зловремена.

*

Ево, напосласт, уместо резимеа, још једног дигресивног огранка ове ионако лабаво центриране повести. Или се, ипак, епизоде призивају тешње него што се у овај час чини њиховом бојаљивом аутору?

Читаш, елем, уз поменуте књиге и једно дело у настајању – опсежан рукопис *Суза за свет* Анђе Шушић, одрасле у Гајдобри, као и покојни Милослав Шутић и аутор ових бележака. Место је насељено колонистима из Херцеговине, те је Анђа, ауторка монографије *Гајдобра – наслеђе и савременост* (2019), прегнула да напише и књигу о јамама и другим стратиштима у старом крају, с болним подсећањем и на новоусташка злодела с почетка деведесетих: „Није то било нигде – да се село убије по други пут, да се једном убијени поново убијају, да се костурнице дижу у ваздух.” Било је то у Пребиловцима, где је новоусташко поколење узнастојало „и гробље да се убије” и „споменици да се стрељају”. Уз Пребиловце, које једно јапанско гласило убраја у четири најстрадалнија насеља на свету, Анђа Шушић описује и низ других херцеговачких насеља чији су житељи, свих узраста, у великом броју злостављани, живи спаљивани и бачени у јаме, од којих су неке, иронијом судбине, имале невини и поетични имена, као Голубинка и Јагодњача. Мада недовољно упућен, нагађаш како ће некад неко оном јасеновачком броју од педесет начина убијања придодати и податке о монструозној „оригиналности” усташких зверстава у првотном и „додатном обрачуну” с херцеговачким Србима.

Поред низа питања о коренима и размерама геноцидних побуда и непочинстава, о кобној лаковерности неопозиво осуђених на смрт да ће их спасити њихова невиност, о чудовишној и срамотној политици потоњег ревносног бетонирања јама-и-сећања на никад поуздано непописане жртве, као и толиких других, сродних и

друкчијих историјских, социолошких, антрополошких, психолошких и психопатолошких загонетки, враћаш се теми фаталне људске *нејојмљивости* и *неисказивости* зла и злочина. Наука се узалуд узда у уметност, уметност – ни у шта. Богољуб Шијаковић каже: „Појмовна неухватљивост зла заправо је разлог томе што књижевност успјешније захвата зло него што то чини Теорија.” А онај јунак Петровићевог романа, осведочен како су *убице убијале и сам језик*, док чита веродостојне „изјаве сведока о митровачком клању” осећа се као да „удара главом о зид од речи”, јер те „речи нису казивале ништа о стварном збивању. Оно је стајало неприступачно, оне празне”.

Ако је зло „неприступачно” речима, можда није филмском језику? Такву проверу, међутим, макар у нашем случају, као да увек отежавају и неке вануметничке запреке. Кад је Здравко Шотра (из чије породице су од усташа пострадали многи чланови) снимио филм *Ево наџе дјеце*, међу сународницима нису били ретки приговори да се „превише мота око националних тема”. Морао је да отрпи и изјаву како је његов поменути филм „изазвао рат” и, још изричите, „да није било тог филма, рата не би ни било”!

Вишедеценијска сећања на ратну сирочад из твог разреда и она свежија на „децу без родитељског старања” у Босанском Броду, Грабовчева приповест о никад до краја нерасветљеним околностима убиства двадесеторо деце зарад трговине њиховим органима, вести о хиљадама страдале деце у Гази, управо прочитани замашан рукопис Анђе Шушић о усташким масовним злочинима у Херцеговини, у којима ни деца нису поштеђена – ето и теби самом изненађујућих, непредвиђених а кључних чворишта у овом премишљању о спојеним судовима стварања и стварности, у којима, како се испоставило, попут нерастворљивих угрушака, теме *зла* и *злочина* закречују пут до ума и уметности, до *јојмљивој* и *казивој*.

Пролеће 2025